

תקציר |

המאמר עוסק בתהליך החקר של מלחמת יום הכיפורים במחלקה להיסטוריה בצה"ל מאז המלחמה ועד ימינו. המחלקה להיסטוריה, שהוקמה ב־1952, יועדה לתעד, לסקר ולחקור את פעילות צה"ל כדי לשפר את תפקודו. מלחמת יום הכיפורים, שהתחוללה בשנת 1973, הפכה בשנים שלאחריה לנושא מרכזי בפעילות המחלקה בשל חשיבותה והשלכותיה.

עם פרוץ הקרבות תיעדו צוותי המחלקה את האירועים בזמן אמת, אספו מידע מכלל הגזרות וגבו עדויות מלוחמים וממפקדים. מחקרים ראשוניים פורסמו בתוך צה"ל, ובשנים שלאחר מכן, לאחר שהוסר מהם הסיווג, הם הונגשו לציבור הרחב כדי להעמיד את הידע שלו על המלחמה על יסודות איתנים ומהימנים. בשלב הראשון נכתבו מחקרים כרונולוגיים ובהמשך נגזרו מהם מחקרים נושאיים. בין היתר נכתב ספר מתכלל על תולדות המלחמה, נערכו מחקרים על קבלת החלטות בפיקוד העליון, על קרבות מפתח בזירות הדרום והצפון ועל מדיניות המעצמות, ונדפס אטלס מאיר עיניים על קבלת ההחלטות, על המערכות ועל הקרבות במלחמה לשלביה.

תרומת המחלקה ניכרת בלמידת לקחים ובשיפור המוכנות הצבאית. עם זאת, מחקרה התמודד עם ביקורת: טענות הועלו על משך הזמן שנדרש להשלמת פרסומים, על מגבלות הנובעות מתהליכי סיווג ועל השפעות אפשריות של גורמים צבאיים בעלי עניין על תוכן המחקרים ועל איכותם – לטענות אלו ניתנו מענים במאמר.

המאמר מסכם את פועלה של המחלקה ומצביע על שיפורים שחלו במרוצת השנים, כגון האצת פרסום המחקרים והעמקת התיעוד. הוא מדגיש את החשיבות של חקר מלחמות ישראל כבסיס ללמידה, לשימור זיכרון קולקטיבי ולשיפור תהליכי קבלת החלטות צבאיים ומדיניים.

חקר מלחמת יום הכיפורים במחלקה להיסטוריה בצה"ל

שמעון גולן¹

מבוא

ענף ההיסטוריה במטה הכללי הוקם בשנת 1952, בכפיפות ללשכת סגן הרמטכ"ל. זמן קצר לאחר הקמתו הוא הוכפף למחלקת תו"ל (תורת הלחימה) שבאגף ההדרכה. כאשר הפך ענף ההיסטוריה, בשנת 1969, למחלקה להיסטוריה, הוא הוכפף ישירות למה"ד (מחלקת ההדרכה) ונותר כפוף לאגף-מחלקה-חטיבה זו על כל גלגוליה.²

בפקודת הארגון האחרונה הוגדר ייעודה של המחלקה כלהלן: "לסקר, לתעד ולחקור את ההיסטוריה של צה"ל מאז הקמתו בחירום ובשגרה". לשם כך נדרשת המחלקה, בין היתר, לתעד, לסקר, לאסוף ולשמור את כל החומר הזמין הנוגע לפעילות המבצעית במלחמות ובבט"ש ולתרגילים – עד רמת אוגדה, לחקור את ההיסטוריה של צה"ל ולפרסם את המחקרים בתוך צה"ל ומחוצה לו.³

מעצם היות המחלקה גוף בצה"ל היא נועדה, בראש ובראשונה, לשרת את צרכיו. בשל כפיפותה למה"ד היא נדרשת לסייע לו לממש את ייעודו ואת

1 אל"ם (במיל") ד"ר שמעון גולן שירת במחלקה להיסטוריה בצה"ל במשך חמישים שנה וכיהן מספטמבר 1979 עד סוף אוגוסט 2020 כראש התחום לחקר הרמה האסטרטגית.

2 בהמשך היה למה"ד ולאחר תקופה קצרה שבה נקרא אגף"ב (אגף ההדרכה והבטיחות), בשנת 1992 היה לחטיבת תוה"ד (התורה וההדרכה) באמ"ץ (אגף המבצעים) בשנת 2020 נוסף לשמה המלא עוד תפקיד – מחלקת התורה, ההדרכה וההערכה.

3 אג"ת-תוא"ר, חטיבת תורה והדרכה (תוה"ד) 251 – פק"א 2010, ללא תאריך – כנראה מאי 2010.

תפקידיו, קרי עיסוק בהדרכה ובלמידה בצה"ל. עם זאת מוטל עליה גם לתרום לידע ההיסטורי של הציבור הרחב. כלומר, בבואנו לבחון את השאלה אם המחלקה חקרה נושא מסוים יש לדון בשני היבטים: האחד, העיקרי – האם במחקרים שפרסמה בנושא היא היטיבה לשרת את צה"ל? בהיבט זה נבחנת התרומה המעשית של המחקר לגוף שאליו היא שייכת. ההיבט השני – האם העמידה לרשות הציבור הרחב את המידע הרלוונטי באופן שיוכל להיוודע אליו באופן מספק?

מחקרי המחלקה מבוססים לרוב על מסמכים מסווגים המתפרסמים בתוך מערכת הביטחון כדי לשרת את צרכיה. כך למשל, כמה ממחקרי מלחמת יום הכיפורים נכתבו במהדורות מיוחדות לבה"ד 1, לפו"ם (המכללה לפיקוד ומטה) או לקורס מח"טים. כדי להנגישם לציבור הרחב עליהם לעבור תהליך שבו יהפכו לבלתי מסווגים. כלומר, גופים המופקדים על העניין – מחב"ם (המחלקה לביטחון מידע בצה"ל) והצנזורה – מאשרים לפרסמם. מחקרים הנוגעים גם לדרג המדיני הועברו לערכאה (אינסטנציה) נוספת – ועדת השרים לפרסום ספרים.

בפרסומים שונים הובעה ביקורת על כך שהמחלקה להיסטוריה בצה"ל "נהנית מיתרון, בלתי הוגן בעליל, על פני חוקרים באקדמיה ומחוצה לה, בכל הנוגע לנגישות לחומרים סודיים או סודיים לכאורה".⁴ על כך אפשר להשיב כי כאמור ייעודה הראשון במעלה של המחלקה הוא לשרת את צורכי צה"ל. כדי לעשות זאת באופן מיטבי חייבים לעמוד לרשותה החומרים הרלוונטיים, שרובם מסווגים. על בסיסם נכתבים מחקרים מסווגים, המופצים לגורמים הרלוונטיים בצה"ל, ולמידתם נועדה לשפר את תפקודם. לפי החוקים היבשים אמורים חלק מהמסמכים המסווגים, ובהם המחקרים, להתפרסם ברבים רק חמישים שנה אחרי קרות האירוע, וחלקם – שנים רבות לאחר מכן. רשויות הצבא נוהגות לפנים משורת הדין, והן מאשרות לפרסם מחקרים אלה לקהל הרחב מוקדם יותר. אישור זה כרוך בהסרת סיווג – כפי שנעשה גם במחקרי מלחמת יום הכיפורים. כך למשל המחקר המתכלל על המלחמה ופרקי המחקר על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון נכתבו בשלב הראשון להפצה בתוך צה"ל. בשנת 2003, כלומר שלושים שנה אחרי המלחמה, אישר הרמטכ"ל דאז משה יעלון לפרסמם כספרים בלתי מסווגים לקהל הרחב.

4 גדעון אביטל-אפשטיין, מבוא לספר בעריכתו, **יום פקודה: מלחמת יום הכיפורים – להיבט לאמת בעיניים**, ראשון לציון: משכל, 2023, עמ' 18.

סיקור המלחמה, תחילת האיסוף וסיכומים ראשוניים

עם פרוץ המלחמה, ביום הכיפורים תשל"ד, 6 באוקטובר 1973, החלה המחלקה לסקרה. לבקשת סגן הרמטכ"ל, אלוף ישראל טל, היה ראש המחלקה, אל"ם אברהם אילון ('לנטש'), צמוד אליו במהלך המלחמה. נציגות המחלקה באג"ם מבצעים, בראשות סא"ל אברהם זוהר, קיבלה חדר ב'בור'. היא עבדה בשתי משמרות של שמונה שעות, ובכל אחת מהן היו ראש משמרת, שניים – שלושה קצינים זוטרים, פקידה ושני שרטטים. נציג אחד ישב בחמ"ל אג"ם מבצעים, ואחר – בחמ"ל הדיווח. הם העבירו דיווחים שוטפים לחדר נציגות המחלקה, ובו הועתקו הידיעות ליומני מבצעים חזיתיים: חזית הדרום, חזית הצפון וחזית המרכז וללוח של אירועים בולטים, בחתך: זירת סוריה, זירת מצרים וזירות אחרות. אל"ם אילון או סא"ל זוהר נכחו בקד"מים (קבוצת דיון מבצעית) וליוו את הרמטכ"ל כמה פעמים בעת ביקוריו בחזיתות. קצרניות של המחלקה או של מפ"ע (מזכירות הפיקוד העליון) רשמו את מהלך הקד"מים ותמללו כל דיון מייד אחרי סיומו. הנציגות אספה, תייקה וסידרה כל חומר – כתוב או מוקלט – וארגנה אותו; העתיקה, ולעיתים צילמה מפות, מרשמים, טבלאות סד"כ וכל חומר חשוב אחר שהוצג בדיונים; הפיקה דוחות מצב אחת לשש שעות; הכינה מרשמים מעודכנים פעמיים ביום, הכינה תאריכון של אירועים בולטים ועדכנה אותו באופן שוטף; ערכה מחקרי זוטא וסקירות כלליות על פי הנחיית הרמ"ח; עדכנה גורמים צבאיים שונים (המזכירים הצבאיים של ראש הממשלה ושל שר הביטחון, דובר צה"ל, רל"ש הרמטכ"ל ואחרים) והכינה עבורם חומר רקע. כמו כן שמרה על קשר שוטף עם נציגויות המחלקה בפיקודים ובאוגדות. צוות בראשות סא"ל אמיתי לביא סיקר את האירועים במפקדת פיקוד הצפון. צוות ובו שני סא"לים ממחלקת תו"ל במה"ד – רע"ן תו"ל שמואל גל ורע"ן תרגילים משה שקוב – סיקר את האירועים במפקדת פיקוד הדרום, ובמהלך המלחמה החליפו פרופ' גבי כהן.⁵ אלחנן אורן סיקר את אוגדה 162, ורס"ן אברהם לוי – את אוגדה 143. שאר המחלקה, ששכנה במבניה, שימשה מרכז מנהלתי, ארגוני וגם מחקרי. היא עסקה בניהול העבודה המנהלית השוטפת, בגיוס כוח אדם, בביצוע עבודות טכניות, כגון הדפסה, שרטוט וצילום, במתן שירותים לנציגויות המחלקה

5 באמצע שנות החמישים כיהן בתפקיד מ"מ ראש ענף ההיסטוריה.

ובתיאום ביניהן. יתרה מזו היא ערכה מחקרים, ולשם כך אספה חומר גלוי – מהעיתונות ומהרדיו, ובכלל זה הקלטות של תוכניות שונות ברדיו.⁶

עם סיום המלחמה הגיעו למחלקה כמאה בוגרות קורס קצינות. הן הועמדו לפיקודו של רס"ן אמנון אביסר, נפגשו בבתי חולים עם פצועי המלחמה וגבו מהם עדויות על חלקם בה.⁷ צוות פיקוד הצפון, ובו רס"ן מתי גרינברג, נותר כחצי שנה בפיקוד, אסף מסמכים וראיין מפקדים ברמות שונות. הרמ"ח הטיל על סגן שמעון גולן לחבור לסא"לים גל ושקוב, ולסייע להם לכתוב, על בסיס רשימותיהם, סיכום ראשוני של הלחימה בפיקוד הדרום. זמן מה אחרי השלמת כתיבתו של הדוח הורה אל"ם אילון לשרוף אותו ואת המחברות שעליהן התבסס.⁸

ראש מחלקת היסטוריה, אברהם לנטש, לצד שר הביטחון דיין, סגן הרמטכ"ל טליק ואלוף פיקוד הדרום גורדיש, במהלך המלחמה (באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

6 אג"ם/מה"ד/היסטוריה, **חומר עבור הועדה – דברי הסבר על תהליך ההכנה**, 5 בדצמבר 1973 (מסמך שנמצא בתחילת צילום של יומן המבצעים/אירועים, שכנראה הועבר לוועדת אגרנט. שמות האנשים – על פי זיכרוני – ש"ג).

7 סיכום הממצאים נמצא בפרסום: מחלקת היסטוריה, **ממצאים מתחקירי פצועים**, ספטמבר 1974.

8 לא ידוע מדוע הורה לשרוף אותם.

התוכנית לחקר המלחמה

בקיץ 1974 החליף אל"ם בצלאל אמיר את אל"ם אילון בתפקיד ראש המחלקה, והוא הוביל את חקר המלחמה. לשם כך ייסד את הענף לחקר המלחמה האחרונה – בראשו עמד סא"ל אברהם זוהר, ובהמשך החליפו סא"ל יעקב זיסקינד – ואליו הוכפפו הצוותים האלה:

- צוות חקר המצפ"ע (מוצב הפיקוד העליון) – בראשו יוצא חיל האוויר, סא"ל דני גרוה, ותחתיו סרן שמעון גולן וסגן מלי שרייבר (שהשתחררה משירותה בתוך כמה חודשים); ב-1977 החליף יוצא חיל הקשר, סא"ל גבי שריג, את דני גרוה, ובספטמבר 1979 החליף שמעון גולן את גבי שריג.
- צוות חקר פיקוד הצפון – רס"ן עמוס צור, שבהמשך החליפו רס"ן אורי דותן; לאחר מכן החליף סא"ל יעקב אידל את אורי דותן ובפיקודו שירת רס"ן אריה רוזדיאל – כולם יוצאי אמ"ן.
- צוות חקר פיקוד הדרום – סא"ל אברהם זוהר, שבהמשך החליפו יוצא אמ"ן סא"ל דוד ענבר, ובפיקודו סרן רחל רוז'נסקי וסרן ירזי בורנשטיין.
- צוות חקר האויב – יוצא אמ"ן, סא"ל יונה בנדמן.⁹ בפיקודו חקר רס"ן ישי קורדובה את מעורבות ארצות הברית במלחמה, וע"ץ משה עמיעוז – את מעורבות ברית המועצות.

נוסף על כך חקרו אל"ם ד"ר זאב איתן ורס"ן יוחנן יעקובי פרשיות קרב בדרום, וסרן זוהר לבקוביץ חקר את הפעילות בגולן מהפסקת האש עד הפרדת הכוחות.¹⁰

במרוצת השנים הצטמצם גוף זה – של חקר מלחמת יום הכיפורים – בהדרגה, ותקניו הועברו לגופים אחרים במה"ד. כך למשל, בשנת 1987, כאשר אל"ם בני מיכלסון החל לכהן בתפקיד רמ"ח ההיסטוריה, נותר רק התקן של ראש צוות חקר המצפ"ע, ששמו שונה לתחום חקר הרמה האסטרטגית (והמשיך לחקור את קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמות הבאות). תקני הגופים האחרים בוטלו בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים.

⁹ במלחמה היה סא"ל בנדמן ראש ענף 6 (מצרים) באמ"ן מחקר, ובדוח ועדת אגרנט הומלץ שלא להעסיקו בתפקידי מודיעין.

¹⁰ אג"ם/מה"ד/מחלקת היסטוריה, **תולדות מלחמת יום הכיפורים – טיוטא להערות**, מאי 1978, עמ' 432-440; זיכרונות שמעון גולן.

אל"ם אמיר קבע כי מטרת המחקר תהיה זו:

לתאר על ידי סקירה עובדתית את השתלשלות העניינים הצבאית של המלחמה; עיקרי ההתפתחויות הצבאיות אשר קדמו למלחמה ואשר השפיעו על מהלכיה ואת תוצאותיה העיקריות בצה"ל ובצבאות האויב; את מהות הצבאות אשר היו בעימות במלחמה, ע"י ציון הפרטים העיקריים והפניה למקורות משלימים, זאת על מנת להכין את התשתית העיקרית לכתיבת ההיסטוריה הרשמית של צה"ל בבוא העת.

עוד קבע:

המחקר יכלול את החלקים הבאים: רקע למלחמה; מצפ"ע, נציגויות אגפי מטכ"ל וחילות במצפ"ע, זירת המרכז; זירת הצפון; זירת הדרום; חיל האוויר; חיל הים; נספחים. כל חלק מהמחקר יציג את מכלול הנושאים וההתפתחויות הקשורים בנושא ואת עיקרי פעולות הרמה הכפופה לרמה הנסקרת. חלקי הזירה יכללו פרקים לתיאור פעולות האוגדות והמהלכים החטיבתיים ותיאור פרשיות קרב מיוחדות (כגון מעוזים, מוצבים, יחידות/עוצבות עצמאיות ומיוחדות). חלקי האוויר והים ייכתבו על ידי הזרועות על פי מבנה ספציפי להם, תוך תיאום עם מחלקת היסטוריה. חלק הרקע יסקור את התקופה מאוקטובר 1972 ועד ספטמבר 1973. חלקי המצפ"ע, הזרועות והזירות יסקרו את התקופה מספטמבר 1973 עד גמר הפרדת הכוחות.¹¹

אל"ם אמיר סיכם כי המחקר ייערך בשני אפיקים: כל צוות יכתוב תמצית של אירועי המלחמה בתחומו ("מעוף הציפור") ויפיק מחקר יסודי מעמיק. מחקר זה יחולק ל"יממות מחקר" (בדיון בהמשך קבע כי "יממת המחקר" הראשונה תכלול את התקופה שמ"1 בספטמבר עד 6 באוקטובר 1973). על סמך "מעופי הציפור", יכתוב סא"ל (במיל") ד"ר אלחנן אורן את תולדות המלחמה.

11 מסמך ללא כותרת וללא ציון המועד, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ) 388/157-1986.

המחקרים

ספר תולדות המלחמה

ד"ר אלחנן אורן החל לכתוב את הספר המקיף כבר בשנת 1975. כוונת הרמ"ח בצלאל אמיר הייתה כאמור שהוא יתבסס על 'מעופי הציפור' ויהווה "סיכום אינטגרטיבי של מה שכבר הופק במחלקה ובזרועות, ולא מחקר חדש", כלומר עיקר עבודתו של הכותב יתבטא בעריכה ולא בכתיבה. אולם ד"ר אורן נוכח לדעת כי המידע שנכלל ב'מעופי הציפור' אינו מספיק, ולפיכך הפנה לצוותי המחקר שאילתות להשלמת פערי מידע, והוא עצמו עיין גם במקורות ראשוניים. המקורות לספר כללו חומרים שאספו אנשי המחלקה להיסטוריה במהלך המלחמה ואחריה, ובהם רישומי רשתות קשר, סטנוגרמות של כינוסים סמוך לסיום המלחמה, סקירות ומחקרים שנערכו במחלקה, מקורות גלויים ובהם כתבות בעיתונים וכן ספרים של מחברים שונים ובהם מדינאים ומפקדים שניתנה להם גישה למקורות ראשוניים. הספר הוכן על פי שני כללים: כרוניקת האירועים, הכוללת שיקולים והחלטות על מבצעי לחימה ועל אופן הוצאתם לפועל, והתמקדות במכלול – צה"ל על זרועותיו, על עוצבותיו ועל יחידותיו, ולא דווקא בסיפוריהם האישיים של מפקדים ושל כוחות.

הספר עוסק בתקופה שלמן הפעלת מצב 'כחול לבן' באביב 1973 ועד הפרדת הכוחות עם סוריה במאי 1974.

המלחמה עצמה חולקה לשלושה שלבים:

שלב א' – 6–10 באוקטובר 1973 – מפתיחת המלחמה עד נטילת היוזמה בידי צה"ל;

שלב ב' – 11–14 באוקטובר 1973 – מתקפת צה"ל בגולן והמגננה בסיני;

שלב ג' – 15–24 באוקטובר – מתקפת צה"ל בחזית מצרים והמגננה בגולן, עד הפסקת האש.

ד"ר אורן השלים את כתיבת הגרסה הראשונה בשנת 1978 וצירף לספר אטלס מפות.¹² באוקטובר 1987 היה הספר מוכן והוחל בהכנות להפצתו בצה"ל, אולם הן הושלמו רק בשנת 1992. מאז נדחתה הוצאתו לאור שוב ושוב, בין היתר, בשל פניותיו של אלוף אריאל שרון להימנע מלהפיץ את

12 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, אג"ם-מה"ד – המחלקה להיסטוריה, 1978, עמ' 400–432.

מחקרי המחלקה על מלחמת יום הכיפורים. באוקטובר 2003, במלאת 30 שנה למלחמה, הורה הרמטכ"ל, רא"ל משה יעלון, למחלקה להיסטוריה להשלימו ולהפיצו כספר גלוי לציבור הרחב. מאחר שנבצר מד"ר אורן לעשות זאת בשל מצבו הבריאותי, הטיל הרמ"ח, אל"ם (במיל') ד"ר שאול שי, את המשימה על ד"ר גולן. בזמן שחלף מאז הושלם הספר לראשונה התקבלו מאות הערות, נחשפו מקורות חדשים ונכתבו מחקרים רבים שעסקו במלחמה. המידע החדש שולב בספר. כמון כן הוכנסו בו שינויים בעקבות הערות שהתקבלו מאישים שונים שאליהם הופצו הטיטות שלו, תוך הימנעות מלשנות את סגנונו של הטקסט המקורי. בסופו של דבר, הספר **תולדות מלחמת יום הכיפורים** יצא

תולדות מלחמת יום הכיפורים לאלחנן אורן (צילום: ניקיטה רייר; באדיבות המחלקה להיסטוריה בצה"ל).

לאור לציבור הרחב בהוצאת המחלקה להיסטוריה בשנת 2013. גרסה זו זהה לזו שהופצה בתוך צה"ל, אולם מקורות מסווגים בהערות השוליים צוינו בשם "ארכיון המחלקה להיסטוריה". בסיום ההקדמה לספר הסביר הרמ"ח דאז, פרופ' אלון קדיש:

צפוי שעם הזמן יזוהו בספר שגיאות ופגמים, אבל כשם שספרו של ענף היסטוריה על מלחמת העצמאות, שנכתב על ידי מפקדו

הראשון, נתנאל לורך, הפך לספר יסוד ולכרוניקה בסיסית לחקר המלחמה, יש לקוות שספר זה ישמש נקודת מוצא למחקרים עתידיים על מלחמת יום הכיפורים.¹³

מהדורה חדשה של הספר יצאה לאור בשנת 2023. באותה שנה פורסם גם הספר בעריכת ד"ר מאור לוי – מלחמת יום הכיפורים – מפות ומבצעים, הכולל תיאור תמציתי של מהלכי המלחמה, מפות ותמונות מחזיתות שונות.¹⁴

מחקר הרמה האסטרטגית

ראש צוות חקר המצפ"ע, סא"ל דני גרוה, כתב את הסקירה הכללית בתוך כשנה,¹⁵ ואת כתיבת המחקר המפורט הטיל על סרן שמעון גולן. בשלב הראשון החל גולן לכתוב על סמך מסמכים נקרים (ספורדיים) שהיו במחלקה. רק במאי 1975 הועמדו לרשותו המסמכים שהגישו האישים שהוזמנו להופיע לפני ועדת אגרנט. המחלקה ביקשה לקבלם בטענה שהם היו אמורים להגיע אליה בתוקף תפקידה; הוועדה נעתרה לבקשה, אך סירבה להעביר אליה מסמכי מודיעין ואת הסטנוגרמות של עדויות העדים שהופיעו לפניו. היא הקציבה למחלקה שלושה ימים (28–30 באפריל 1975) לצלם את המסמכים בטרם נגנזו לשלושים שנה. רק בשנת 1978, כאשר הסופר חנוך ברטוב סיים לכתוב את הספר דוד, הועמד לרשות הצוות שאר החומר של לשכת הרמטכ"ל, ששימש את ברטוב בכתיבת הספר, ועד אז היה בבית אלמנתו של רא"ל דוד אלעזר. בין היתר כלל החומר את הקלטות שהוקלטו בחדר הרמטכ"ל. בד בבד הורה מזכיר שר הביטחון חיים ישראלי להעביר למחלקה את המסמכים של לשכת שר הביטחון. כך היה יכול גולן להשלים את המחקר.

13 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון, 2013 – הקדמת רמ"ח ההיסטוריה, פרופ' אלון קדיש לספר, עמ' 13–17.

14 צה"ל, המחלקה להיסטוריה, **מלחמת יום הכיפורים – מפות ומבצעים**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023.

15 מה"ד/היסטוריה/ענף חקר המצפ"ע, **מלחמת "יום הכיפורים" – סקירה כללית על פעילות המצפ"ע**, טיוטא להערות, 1975.

במתכונתו המסווגת הוא נכתב פרקים־פרקים – בסך הכול 11 פרקים בהיקף ממוצע של כ־180 עמודים כל אחד.¹⁶

בסיום כתיבת הטייטה של כל פרק הוא הועבר להערות הנוגעים בדבר כדי לוודא את נכונות הדברים וכדי להשלים פרטי מידע חסרים. ראש הצוות והחוקר נפגשו עימם כדי לדון בהערותיהם. תהליך זה – של מפגשים עם המעירים – ארך זמן רב והסתיים באמצע שנות השמונים של המאה העשרים, הדבר נבע ממספרם הרב יחסית של האישים שהסכימו לקבל את הטייטות וייחדו זמן להערות ולמפגשים שנועדו לדון בהם. כך למשל נועד סא"ל גולן עם כל אחד מהבאים: אלוף ישראל טל, שבמלחמה כיהן בתפקיד סגן הרמטכ"ל,¹⁷ סא"ל אבנר שלו, רל"ש הרמטכ"ל,¹⁸ וסא"ל דאז אריה בראון, ששימש שלישי שר הביטחון.¹⁹ קרוב לעשרים פעם. כמו כן קיים כמה מפגשים עם אישים שונים, ובהם מפקד חיל האוויר בני פלד,²⁰ אלוף פיקוד הצפון יצחק חופי וראש אמ"ן אלי זעירא.

16 סא"ל שמעון גולן, **מלחמת יום הכיפורים מצפ"ע – חלק ראשון – הרקע למלחמה – כרך א' – פרקים א-ג**, ספטמבר 1980; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים מצפ"ע – חלק ראשון – הרקע למלחמה – כרך ב' – פרק ד': סקירת התקופה מביטול "כחול לבן" עד פרוץ המלחמה (12 באוגוסט – 6 באוקטובר 1973)**, ספטמבר 1980; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים מצפ"ע – חלק ראשון – הרקע למלחמה – כרך ג' – סיכום, משמעויות והמלצות**, נובמבר 1981; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים, חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך א' – שלב הבלמה וגיוס כוחות המילואים (6–7 באוקטובר 1973)**, נובמבר 1981; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים, חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך ב' – שלב מתקפות הנגד בשטחנו (8 באוקטובר 1973)**, ספטמבר 1982; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים, חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך ג' – מתקפת נגד בשטחנו בצפון, מגננה בדרום (9 – 10 באוקטובר 1973)**, דצמבר 1982; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים, חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך ד – ההבקעה לגולן הסורי (11 באוקטובר 1973)**, אפריל 1983; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים, חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך ד – ההבקעה לגולן הסורי (11 באוקטובר 1973)**, אפריל 1983; הנ"ל, **חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך ה' – בלימת תנופת המתקפה בצפון, לקראת מתקפת צליחה בדרום (12–14 באוקטובר 1973)**, אפריל 1983. שמות הכרכים הבאים (ו-ח) ומועדי פרסומם לא יפורטו כאן.

17 למשל: אג"מ־מה"ד־מחלקת היסטוריה, **עדות האלוף טל, כסגן רמטכ"ל, על התקופה 1.1.72–1.1.73**, 17 בדצמבר 1974.

18 למשל: מה"ד היסטוריה – ענף חקר המצפ"ע, **הערות תא"ל (במיל') אבנר שלו לטייטת 8 באוקטובר 1973 – פגישה שלישית**, הפגישה נערכה במה"ד־היסטוריה ב־10 באפריל 1983, 13 באפריל 1983.

19 למשל: מה"ד – היסטוריה – ענף חקר הרמה האסטרטגית, **הערות לכרכי 9–10 באוקטובר 1973 בחקר המצפ"ע במלחמת יום הכיפורים**, נערך בביתו של תא"ל בראון ב־13 באפריל 1989, 5 באפריל 1989.

20 אלוף פלד כלל קטעים מהסטנוגרמה של אחת הפגישות בספרו: "התייחסות לרישום אירועי 12–14 באוקטובר 1973 (מכתב לסא"ל שמעון גולן, 6.12.84)", בתוך: בני פלד, **ימים של חשבון**, מושב בן-שמן: מודן, 2004.

אפשר לציין מקרים שבהם ניסו המרואיינים להשפיע על שינוי הנוסח שנכתב במחקר, אולם ניסיונותיהם נדחו: רל"ש הרמטכ"ל אבנר שלו חלק על האופן שבו הוצגה עמדתו של הרמטכ"ל דוד אלעזר ב-12 באוקטובר 1973. לפי המחקר, הבסיס לגישה שנקט אלעזר באותו יום היה עמדתו, שלפיה הגיע צה"ל למצב שהוא זקוק להפסקת אש, ובתוך 48 שעות. הוא גרס כי השאלה אם לצאת למבצע צליחת התעלה תלויה בשאלה אם אפשר שישפר את הסיכוי שמצרים תסכים להפסקת אש. שלו שלל הצגה זו של הדברים. לפי עמדתו (שאותה אימץ גם הביוגרף של אלעזר, חנוך ברטוב), אלעזר רצה לצלוח, בלא קשר לשאלה אם הצליחה תתרום להשגת הפסקת אש. ראש מה"ד, אלוף אמיר דרורי, קרא לרמ"ח ההיסטוריה, אל"ם אורי אלגום, ולסא"ל גולן ואמר כי טענו לפניו שהמחלקה להיסטוריה מסלפת את ההיסטוריה בעניין זה. סא"ל גולן השמיע לדרורי את הקטעים הרלוונטיים מההקלטות של דברי הרמטכ"ל באותו יום, שבהם חזר שוב ושוב על העמדה שהוצגה במחקר, והוא פסק בחיוך: "אם לא זייפתם את הקלטות – אתם צודקים".²¹

כעבור כשנה זומנו שוב אלגום וגולן אל ראש מה"ד – אלוף אורי שמחוני שהחליף את אלוף דרורי. הוא ציין לפניו כי אלוף פיקוד הצפון במלחמה, אלוף יצחק חופי, התקשר אליו והדגיש כי במחקר המצפ"ע נכתב כי שר הביטחון הציע ביומה השני של המלחמה לרמטכ"ל להחליף אותו ואת מפקד אוגדה 36, תא"ל רפאל איתן, במפקדים אחרים, משום שאינם מפקדי שריון. חופי, שבהיותו ראש מה"ד כתבה המחלקה להיסטוריה, בהנחייתו, את מחקר מלחמת ששת הימים, אמר לשמחוני כי כראש מה"ד לא היה מתיר לפרסם את הדבר. גולן הסביר לשמחוני כי לדעתו חשוב מאוד לציין זאת, שכן אחד המרכיבים בהחלטות הוא השאלה עד כמה סומך מטיל המשימה על האדם שעליו הטילה שיבצעה היטב, וחשוב שהקורא ידע זאת. שמחוני צחק ואמר כי העלה את הבעיה לפני הדמות השנייה בסיפור – רפאל איתן – שבאותה עת היה הרמטכ"ל, וזה הגיב: "אני בכלל הייתי מדליף זאת". העניין אכן נכלל בספר. לזכותו של אלוף חופי יש לציין כי הדבר לא פגם בשיתוף הפעולה שלו, והוא המשיך להעיר בנפש חפצה לטיוטות הפרקים הבאים במחקר.²²

²¹ זיכרונות שמעון גולן.

²² שם.

סדרת מחקרי מוצב הפיקוד העליון. במהלך המחקר, רבים מהמראיינים ניסו להשפיע על תוצאותיו - אך נדחו (צילום: ניקיטה רייר; באדיבות המחלקה להיסטוריה בצה"ל).

המחקר על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים נשען על המגוון העשיר ביותר של מקורות מבין מחקרי המלחמות השונות. לרשות החוקר עמדו הקלטות שבהן הוקלט הנאמר בחדר הרמטכ"ל ב'בור', ואלו אפשרו לו לשמוע את הדברים, לתקן טעויות של קצרניות מפ"ע²³ ולהתרחם גם מנימות הדוברים. לרשותו היו רשימות של שליש שר הביטחון, של רל"ש הרמטכ"ל, של רל"ש סגן הרמטכ"ל ושל רמ"ח ההיסטוריה – שנלווה כאמור לסגן הרמטכ"ל, ושל סא"ל זוהר, שנלווה לעיתים לרמטכ"ל; הקלטות הקד"מים ב'בור'; יומני המבצעים של אג"ס-מבצעים ושל מפקדות הפיקודים; תמלול ההקלטות בתא הרמשל"ט (ראש מרכז השליטה של חיל האוויר), תמלול של רשתות קשר ולבסוף – הפגישות עם המעירים לטיטות של פרקי המחקר.

²³ ראו דוגמה בהערה 34 להלן.

אחרי השלמת כתיבתו של המחקר המסווג החל תהליך הפיכתו לספר לציבור הרחב. בשנת 2013 – במלאת ארבעים שנה למלחמה – פורסם הספר **מלחמה ביום הכיפורים – קבלת ההחלטות בפקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**.²⁴

בהתבסס על המחקר הכרונולוגי פרסם גולן, טרם פרסום הספר, מחקרים נושאים רבים, שהופצו בצה"ל. רובם הובאו בהמשך בכתבי עת גלויים (פירוטם ראו בנספח). אשר לאלה שפורסמו רק בתוך צה"ל: לנוכח סתירה שמצא בין התפיסה שהציג לפניו מי שהיה ראש אמ"ן במלחמה, אלוף אלי זעירא, ובין התפיסה שנגלתה לפניו במסמכים מעת האירוע, העלה גולן על הכתב את ממצאיו לגבי תהליך ההתרעה טרם פרוץ המלחמה כפי שהשתקף בדיונים הנוגעים לקבלת ההחלטות בפקוד העליון. מחקרו זה, שנכתב בשנת 1979, נדון בשני דיוני מטכ"ל רצופים, והרמטכ"ל דאז, רא"ל רפאל איתן סיכם בשורת מסקנות והחלטות. שני זרקורים פרי עטו שטרם פורסמו לקהל הרחב הם "קנטרה מעניינת את זקנתי", הדן בחוסר תיאום בהפעלת חיל האוויר באחד מימי המלחמה, ו"הבשלו תנאים לצליחה?", הדן בהתלבטויות הרמטכ"ל במהלך בלימתה של המתקפה המצרית ב-14 באוקטובר ובשאלה האומנם ספגו כוחות צבא מצרים אבדות במידה היוצרת את התנאים הנדרשים לצה"ל לצאת למתקפת צליחה. בשנת 1979 כתב סא"ל גבי שריג, ששימש ראש הצוות השני, את המחקר "שליטה וקשר במצפ"ע ובפקודים המרחביים".

מחקרים על האויב ועל המעצמות

במסגרת צוות חקר האויב והמעצמות כתב רס"ן דאז ישי קורדובה מחקר, שיצא לאור במהדורה מסווגת בשנת 1982, על מדיניות ארצות הברית כלפי ישראל במלחמת יום הכיפורים. לשם כך הוא וסא"ל גולן נפגשו עם שגריר ישראל בארצות הברית דאז, שמחה דיניץ. בהמשך עבר סא"ל קורדובה ליחידת 'מערכות' במה"ד ומונה למפקדה. בשנת 1987 יצא המחקר לאור בהוצאת 'מערכות' לציבור הרחב; זה היה הספר הראשון ממחקרי מלחמת יום הכיפורים שפורסם לציבור. על סמך מחקרו פרסם קורדובה גם מאמרים

²⁴ בדרכו להפוך לספר לציבור הרחב הוא עבר כאמור ביקורת של שלוש ערכאות: מחב"ם באמ"ן, הצנזורה וועדת השרים לעניין פרסום ספרים. התיקונים שנדרשו היו מעטים, אך ביקורתן האריכה מאוד את משך הזמן עד לפרסומו.

בחבורות 'מערכות'. ראש הענף, סא"ל יונה בנדמן, שבמלחמה שימש ראש ענף 6 (מצרים) באמ"ן, כתב מאמרים על היבטים שונים של פעילות מצרים במלחמה,²⁵ ובהמשך פרסמו שניהם – בנדמן וקורדובה – מאמרים משותפים הנוגעים לפעילות ארצות הברית במלחמה (ראו פירוט להלן). ד"ר משה עמיעוז כתב פרקים במחקר פנימי על מדיניות ברית המועצות במלחמה.²⁶ בשנת 2023 פורסם מטעם המחלקה וחטיבת המחקר באמ"ן מאמר שכתבו פרופ' אורי בר־יוסף ועמרי אדומי – **מסע מקוצר אל לב הכישלון המודיעיני ערב מלחמת יום הכיפורים**.²⁷

מחקרים על הלחימה בפיקוד הדרום

סא"ל אברהם זוהר השלים את כתיבת הסקירה הכללית על המלחמה בפיקוד הדרום בתוך כשנה וחצי. בספר תוארו הרקע למלחמה, הכנות הפיקוד לקראתה ושלביה השונים, והוא כלל בין היתר מפות מפורטות.²⁸ צוות חקר פיקוד הדרום לא כתב את המחקר המקיף שהיה עליו לכתוב. ראש הצוות, סא"ל דוד ענבר, כתב מחקר על מהלכי אוגדה 162 מעברה המערבי של תעלת סואץ בשלבים האחרונים של המלחמה – כמיזם שנועד לשיתוף פעולה עם גורם אמריקאי; בשנת 1978 כתב אלחנן אורן ניתוח אירוע על מערכת הצליחה – 15–18 באוקטובר 1973; בשנת 1979 כתב דוד ענבר ניתוח אירוע על הקרב על מתחם 'אורחה' ב־19 באוקטובר 1973; בשנת 1981 כתב יוחנן יעקובי מחקר על הקרב על מעוז 'בודפסט', ורחל רוז'נסקי כתבה מאמר על מעוז 'בודפסט' במלחמה; בשנת 1985 כתב אלחנן אורן סקירה עבור פו"ם על הכיבוש החלקי של סואץ בידי אוגדה 162; בשנת 1985 פורסם מחקרו "צליחת התעלה – מרצון ליכולת, 1967–1973" – על התפתחות מערך הצליחה עד המלחמה. כמה מחקרים של אל"ם (במיל') ד"ר זאב איתן פורסמו במהלך השנים בחבורות 'מערכות' – ראו בנספח.

²⁵ למשל, ענף חקר מעצמות, **מלחמת יום הכיפורים – מצרים – מטרות המלחמה ותוכנית המתקפה**, 1981.

²⁶ למשל: משה עמיעוז, **מדיניות בריה"מ במלחמת יום הכיפורים, כרך א' – מערב המלחמה ועד 9 באוקטובר (טיוטא להערות)**, ספטמבר 1978; משה עמיעוז, **מדיניות בריה"מ במלחמת יום הכיפורים, פרק ד' – ההתפתחויות המדיניות 10–13 באוקטובר (טיוטא להערות)**, 1980.

²⁷ אורי בר־יוסף ועמרי אדומי, **מסע מקוצר אל לב הכישלון המודיעיני ערב מלחמת יום הכיפורים**, אמ"ן – חטיבת המחקר, תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, 2023.

²⁸ צוות חזית הדרום, **מלחמת "יום הכיפורים" בזירת הדרום, סקירה כללית, טיוטא להערות**, 1975.

רק שנים רבות אחרי המלחמה נמצא החוקר שיכתוב את המחקר השיטתי על פעילות הפיקוד במלחמה: סא"ל (במיל') ד"ר עמירם אזוב. החלק הראשון במחקרו, **בלימה – המגננה בפיקוד הדרום בימים 6–7 באוקטובר 1973**, הודפס בשני כרכים – בשנים 2000 ו-2001 להפצה בצה"ל; מאחר שוועדת אגרנט עסקה בפרוטרוט באירועי 8 באוקטובר בפיקוד הדרום, הוחלט לדלג עליו ולהשלימו במועד מאוחר יותר.²⁹ החלק השני – **מגננה**, הודפס בימים 9–14 באוקטובר, יצא לאור בשנת 2004, והשלישי – **צליחה**, הודפס בימים 15–18 באוקטובר – בשנת 2008. לנוכח חילוקי דעות בין הרמ"ח פרופ' אלון קדיש ובין ד"ר אזוב הוא לא השלים את פרסום הסדרה במסגרת המחלקה. לימים, בהסכמת ד"ר אזוב, עיבד סא"ל (במיל') בעז זלמנוביץ, חוקר במחלקה להיסטוריה, את הפרק הראשון של המחקר, והוא פורסם בשנת 2023 לציבור הרחב בספר בשם **בלימה – הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים, 6–7 באוקטובר 1973**. הפרק השני, **מגננה – הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים, 9–14 באוקטובר 1973**, פורסם אף הוא בשנת 2023. גרסה של הפרק **צליחה** פורסמה כספר לציבור הרחב מחוץ למסגרת המחלקה, וכך פורסם הפרק האחרון בסדרה – **הכרעה**.³⁰

בשנת 2012 כתב רס"ן ישראל בן-דוד מחקר על "קרבות 'החוה' הסינית' במלחמת יום הכיפורים". פרופ' יואב גלבר הרחיב את המחקר ופרסם, בשיתוף פעולה עם המחלקה, את הספר **לחימת גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים**.³¹ בשנת 2023 יצאו לאור ספרו של עודד מגידו על קרבות השריון בשריון בחזית הדרום ב-14 באוקטובר 1973 וספרו של ארנון גולן על הקמת מערך הצליחה ועל פעילותו במלחמה.³²

29 דבר שלא נעשה עד לזמן כתיבת שורות אלה.

30 עמירם אזוב, **צליחה – 60 שעות באוקטובר 1973**, אור יהודה: דביר, 2011; עמירם אזוב, **הכרעה – מי ניצח במלחמת יום הכיפורים**, חבל מודיעין: כנרת-זמורה-דביר, 2020; עמירם אזוב, **מגננה – הלחימה בחזית הדרום 9 – 14 באוקטובר 1973**, מודן, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023.

31 יואב גלבר, **לחימת גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: מערכות, 2016.

32 עודד מגידו, **חזרנו לעצמנו – קרבות השריון בשריון בחזית הדרום ב-14 באוקטובר 1973**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023. ארנון גולן, אבירי לב – הקמת מערך הצליחה ופעילותו במלחמת יום הכיפורים, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023.

מחקרים על הלחימה בפיקוד הצפון

בתוך חודשים ספורים כתב סא"ל אמיתי לביא את הסקירה על הלחימה בחזית הצפון ("מעוף הציפור"). הספר כלל סקירה גאוגרפית של הזירה, רקע, הכנות הפיקוד וסקירת שלבי המלחמה, ונכללו בו מפות מפורטות.³³ הצוות, שבמהלך השנים עבר כמה חילופי אישים, לא עמד במשימה שהוטלה עליו – לכתוב מחקר על פיקוד הצפון במלחמה. בשנת 1978 כתבו אמיתי לביא ומתי גרינברג על "אחד מתחקירי המתקפה הסורית בפתחת קונייטרה". זוהר לבקוביץ כתב מחקר על הפעילות בגולן מהפסקת האש עד הפרדת הכוחות בחזית זו; בשנת 1989 פרסמה המחלקה מחקר שערכה שושי לויס על "שלב הבלימה בגזרה הצפונית של רמת הגולן (מוצבים 105 ו-106)"; בשנת 1990 פרסמה המחלקה את הדוח שכתב אחד מאוספי החומר לוועדת אגרנט, אל"ם יהושע נבו, "ההגנה על רמת הגולן – תורות ותפיסות"; באותה שנה פורסם גם מחקרו של סא"ל (במיל') ד"ר רפי יקר "המודיעין והאג"ם נוכח כוח המשלוח העיראקי". בשנת 1995 הודפס ניתוח האירוע של סא"ל (במיל') צבי עופר "ברק" ביוה"כ – חטיבה 188 במערכת ההגנה על רמת הגולן"; בשנת 2000 כתב אל"ם (במיל') אילן סהר על "הלחימה במוצב 116 וסביבתו"; בשנת 2003 פורסם מחקרו על "הלחימה בדרום פתחת קונייטרה ובמוצב 109"; בשנת 2004 – מחקרו "תל אחד – שלושה קרבות: הלחימה לכיבוש והגנת תל א-שמש" – כל אלה כמחקרים פנימיים-מסווגים; מחקרים אלה אוחדו לספר **עד קצה היכולת – חטיבה 7 במלחמת יום הכיפורים** שפורסם בשנת 2013 לציבור הרחב בהוצאת מודן. בשנים 2005–2011 כתב אל"ם (במיל') משה גבעתי סדרת מחקרים מסווגים על קרבות החרמון, וזו פורסמה בשנת 2015 כספר לציבור הרחב – **המערכה בחרמון – הקרבות ברכסי החרמון במלחמת יום הכיפורים** בהוצאת מודן ו"מערכות".

היסטוריה רשמית – יתרונותיה ובעיותיה

הצורך לפרסם את מחקרי המחלקה לציבור הרחב נובע, בין היתר, מכך שבתוך זמן קצר מסיומה של מלחמה כותבים, ברוב המקרים עיתונאים, על אודותיה ספרים. אלה מתבססים על מידע חלקי, וחלקם הם ביוגרפיות שלעיתים הן באות להאדיר את דמות גיבוריהם, ולהציג באור שלילי החלטות ומעשים של מי שנחשבים ליריביהם.

³³ מה"ד/היסטוריה/ענף חזית צפון, **מלחמת "יום הכיפורים" בפיקוד הצפון – סקירה כללית – טיוטא להערות**, דצמבר 1974.

בהקשר זה, של ספרים המאדירים את גיבוריהם, בולטים שני ספרים על שני האישים שנשאו במלחמת יום הכיפורים בתפקידים הרמים ביותר במערכת הביטחון: ספרו של אריה בראון **משה דיין במלחמת יום הכיפורים** וספרו של חנוך ברטוב **דדו – 48 שנה ועוד 20 יום**. שניהם מאדירים את דמויות נושאייהם ומציגים לעיתים באור שלילי החלטות ומעשים של מי שנחשבו ליריביהם. כך למשל ברטוב מסתיר כאמור מפני הקורא לחלוטין את העובדה שעמדות הרמטכ"ל דוד אלעזר ביום הדיונים המעניין ביותר במלחמה מבחינת היחסים בין הדרג המדיני לדרג הצבאי – 12 באוקטובר 1973 – נבעו ממסקנתו בדבר הצורך של צה"ל להגיע בתוך 48 שעות להפסקת אש, והוא אינו מביא אירועים שבהם, בניגוד למה שידוע ברבים, הוא היה הפסימי ושר הביטחון משה דיין האופטימי. כמו כן יש בספר שגיאות נוספות – חלקן בשל אופיו וחלקן בשל התבססותו על מידע חלקי.³⁴

יתרונותיו העיקריים של מחקר מלחמת יום הכיפורים במחלקה להיסטוריה טמונים בעושר המקורות שעמדו לרשותה. הדבר אפשר, בין היתר, להצליב מקורות. יתרון נוסף הוא העברת הטיטה להערות לאישים הנוגעים בדבר והמפגש עימם. טכניקה זו נועדה להבהיר עניינים שונים, לבדוק את הדיוק של התיאור במחקר ולהשלים מידע. יתרון אחר הוא היעדר אינטרסים של כותביהם.

מאחר שעמד לרשות חוקרי המחלקה גם חומר שלא היה נחלתם של כותבים מחוץ למערכת הביטחון, עורר הדבר כאמור ביקורת של איפה ואיפה, אולם עובדה זו היא שאפשרה לפרסם עניינים שלא פורסמו קודם לכן ולדייק יותר בתיאור העובדות ובניתוחן. עם זאת ההתבססות על חומרים אלה הייתה כרוכה במחיר: היא חייבה כאמור את הכותבים להעביר את הנוסח המסווג לביקורת של מחב"ם, של הצנזורה ואף של ועדת השרים לענייני ספרים. בתהליך זה נופו עניינים שלדעת הגופים הללו אין להעמידם לידיעת הציבור הרחב. אחד מהם היה אינטרס השלטונות להימנע מלאשר את אחריותם או את הקשר שלהם לאירועים מסוימים. דוגמה לכך היא היעדר שמו של האיש שעיימו נפגש ראש המוסד צבי זמיר בליל יום הכיפורים מספרי המחלקה, אף שפורסם בספרים רבים. מחב"ם ביקשה אף להימנע מלפרסם שהאיש שעיימו

34 דוגמאות לשגיאות בספרו של ברטוב ובספרים אחרים הנוגעים למלחמת יום הכיפורים ראו: שמעון גולן, **שיקולים והחלטות בפיקוד העליון – שיקולים ותהליכים בקבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמות ישראל, 1967-2006**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומושב בן-שמן: מודן, 2022, עמ' 22-27.

נפגשה ראש הממשלה גולדה מאיר ב־25 בספטמבר 1973 היה חוסיין, מלך ירדן. לבסוף קיבלה מחב"ם את עמדת המחלקה שהשמטת זהותו תגרום לכך שהכותב והמחלקה להיסטוריה יהיו אז לחוכא ואיטלולא, ובעקבות זאת אישרה לפרסם את הדבר.

יתרון בולט של חקר מלחמת יום הכיפורים במחלקה להיסטוריה בצה"ל נובע מכך שהועמדו לרשותה הקלטות שהקליט במהלך המלחמה ראש לשכת הרמטכ"ל בחדר הרמטכ"ל במצפ"ה. בכך התאפשר לחוקר שלא להתבסס רק על תדפיס הסטנוגרמות אלא גם לשמוע את הדברים במו אוזניו, לעמוד על נימות ועל הלכי רוח וגם לתקן שגיאות של הקצרניות שתמללו את הקלטות. אף שגורמים שונים במזכירות הפיקוד העליון ובלשכת הרמטכ"ל הגיהו את תמלול הקלטות בטרם העבירו את הסטנוגרמות לוועדת אגרנט, הצליח החוקר לעמוד על שגיאות – שחלקן שינו את משמעות הדברים, והדבר סייע בידיו לדייק במחקר.

ראו למשל השוואה בין התמלול של קטע מדו־שיח בין הרמטכ"ל לסגנו ב־10 באוקטובר 1973 בידי מפ"ע ובין תמלולו בידי סא"ל גולן:

תמלול שמעון גולן	תמלול מפ"ע במקור
טל: כשמדינות ערב יחשו סופית שאנחנו לא יכולים להכריע הם יעלו מאוד את המחיר וילחצו על מצרים לתבוע מחיר גבוה הסכמה להפסקת אש. אלעזר: במוקדם או במאוחר הם יחשו שאנחנו לא יכולים להכריע. אם אני מחר לא תוקף את סוריה ויורד למטה וזורק את המצרים החוצה, אז הם יחשו. אם אני מחר לא תוקף את סוריה הם עוד לא חשים שאני לא יכול להכריע אותם, יש פה הימור. אם מדברים על התקפה מחר ויורדים למטה ומחר אין שום התקפה, עכשיו כל מה רוצה זה בינינו לבין מצרים.	טל: כל מדינות ערב אנחנו לא יכולים לחברים [צריך להיות "להכריע"] הם בוודאי יעלו את המחיר ... לא אנחנו ... וגם זה. אלעזר: אם אני מחר לא תוקף את סוריה, הם עוד לא חשים שאני לא יכול להכריע אותם. הם חושבים שאני כן יכול להכריע אותם. יש פה הימור. אם מדברים על התקפה מחר ויורדים למטה ומחר אין שום התקפה, עכשיו כל מה רוצה זה בינינו לבין מצרים.

תמלול שמעון גולן	תמלול מפ"ע במקור
טל: לפי דעתי אנחנו צריכים להיות מוכנים שתוך 48 שעות הערבים יתפסו שאנחנו מתגוננים. אלעזר: לכן צריך לתקוף מחר. אם ככה, אם אתה צודק, וחוששני [שאתה צודק], אז צריך לתקוף מחר. אלעזר: היום אף אחד בעולם לא יודע את חולשתנו – לא עם ישראל, לא האמריקנים ולא הערבים. ... אם לא נתקוף מחר בסוריה – יחשדו בנו; כעבור יום אם לא יהיו כתוצאה מזה הישגים במצרים – ידעו. סאדאת יסכים להפסקת אש עם הישג מוגבל כל זמן שהוא מאמין שישראל חזקה. בעוד 48 שעות יתברר לו שישראל היא חלשה – הוא לא יסכים להפסקת אש.	טל: לפי דעתי אנו צריכים להיות מוכנים שתוך 48 השעות הקרובות הערבים יתפסו אלעזר: ... אם אתה צודק, אז צריך לתקוף מחר. ... אלעזר: היום בעולם אף אחד לא יודע לחוש את זה, לא האמריקאים, לא עם ישראל ולא הערבים. אם לא נתקוף מחר את סוריה, יחשדו. אם כעבור יום לא יהיה כתוצאה מזה הישג במצרים, ידעו. סאדאת יסכים להפסקת אש עם הישג מוגבל כל זמן שהוא מאמין שישראל בעוד 48 שעות יתברר לו שישראל חלשה הוא כבר לא יסכים להפסקת אש.

חיסרון תאורטי של פרסום רשמי, במערכת מדרגית (הייררכית), הוא שהממונים על המחלקה עלולים לפקוד עליה לשנות ניסוחים שונים. היו אכן ניסיונות כאלה,³⁵ אולם מהמקרה המפורט בהערת השוליים ומהעניינים שצוינו לעיל אפשר ללמוד כי בסופו של דבר התאפשר למחלקה להיסטוריה ולחוקריה לפרסם את ממצאיהם תוך דחיית השינויים שדרשו גורמים שונים.

35 בזיכרונות שכתב אל"ם (במיל") מתי גרינברג למאמר זה הוא פירט את המקרה הבא: "הרמטכ"ל הנהיג השתלמויות מח"טים ולצורך זה הכנו ניתוחי אירוע ואחד מהם היה על [אירוע במלחמת יום הכיפורים] והחוברת הופצה למשתתפים. אורי [רמ"ח היסטוריה אז, אל"ם אורי אלגום] היה בחו"ל ואני הייתי ממלא מקומו, כשהגיע אלי [מפקד הפעולה] הוא טען שיש טעויות בחוברת (אינני זוכר את הפרטים) לא קיבלתי את השגותיו והבהרתי שהכתוב מתבסס על יומני מבצעים ורשתות רדיו. הוא אמר שיעלה את זה לר' מה"ד [אלוף אברהם רותם], ואכן זומנתי אליו. הוא מיד התנפל עלי: "מדוע אינך מקבל את דברי [המפקד]?" הבהרתי לו שהדברים אינם עולים בקנה אחד עם ממצאי המחקר שלנו. היו עוד חילופי דברים וכדי למנוע פיצוץ הצעתי שנוסיף הערת שוליים עם גרסת [המפקד]. רותם חתך "אני אומר לך לכתוב מה ש[המפקד] אמר!". כאן גם אני התעקשתי ואמרת לי ששם כל הכבוד הוא יכול להורות לי איזה נושא או קרב לחקור, אך לא מה ייכתב במחקר, שזו אחריותי. רותם פסק שזה יועלה לרמטכ"ל ואכן זומנו אליו. מוטה גור שמע את ההשגות ופנה אלי בשאלה האם אני עומד מאחורי הכתוב ואם אני בטוח בכך. השבתי בחיוב והרמטכ"ל פסק שלא יהיה כל שינוי בכתוב ואם ל[מפקד] יש השגות הוא יוכל להגיע לניתוח האירוע ולהעלות אותן שם. הוא לא הגיע".

סיכום

למחלקה להיסטוריה בצה"ל תפקיד כפול: התפקיד העיקרי – להפיק תוצרים שיסייעו לצה"ל עצמו; התפקיד המשני – להציג לפני הציבור את ההיסטוריה של צה"ל על בסיס מקורות מהימנים – להבדיל מפרסומים מגמתיים או כאלה הנשענים על מקורות חלקיים. בשלב הראשון מופצים מחקריה בתוך צה"ל, ובשלב השני הם מופצים לציבור הרחב. לתועלתה של המערכת הצבאית היא הפיצה מחקרים על היבטים שונים של מלחמת יום הכיפורים, ממחקר כולל על המלחמה, דרך מחקר כולל על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון ומחקרים נושאיים הנוגעים לפעילות ברמה זו, מחקרים על הפעילות בפיקוד הדרום, מחקרים ברמה המערכתית, כגון מערכת הצליחה, קרבות החרמון, קרבות נבחרים של חטיבה 7 ושל חטיבה 188 ועוד, ועד לניתוחי אירוע של קרבות נבחרים. כל אלה שימשו בסיס ללמידה, והמערכת הפיקה מהם לקחים ויישמה אותם. כך למשל נערכו כאמור שני דיוני מטכ"ל על בסיס המחקר על ההתרעה במלחמת יום הכיפורים. אחרי פרסום הספר **מלחמה ביום הכיפורים** סיפרו אלופים שקיבלוהו כי הוא משמש להם תנ"ך ולעיתים הם מעיינים בו טרם דיונים שהם אמורים להשתתף בהם או טרם החלטות שעליהם לקבל.³⁶

כמה ממחקרים אלה פורסמו לציבור הרחב. המחקר הכולל על תולדות צה"ל במלחמה ומחקר הפיקוד העליון פורסמו כאמור במלואם, והם עומדים לרשותו של כל המתעניין. רוב הפרקים על פיקוד הדרום פורסמו – נותר להשלים את הפער של 8 באוקטובר. במחלקה לא נכתב מחקר על פיקוד הצפון, אך פורסמו מחקרים על קרבות החרמון ועל הקרבות של חטיבה 7. כמו כן לא נכתב בה מחקר מתכלל על האויב במלחמה, והרקע המדיני למלחמה טופל אך חלקית.

אפשר להבחין בכמה תקופות במחקר: בתקופה הראשונה, בתוך שנה עד שנה וחצי, נכתבו, לתפוצה בתוך צה"ל, "מעופי הציפור" – הסקירות הכלליות על הפיקוד העליון, על פיקוד הצפון ועל פיקוד הדרום. בתקופה השנייה – עד אמצע שנות השמונים – נכתבו, לתפוצה בתוך צה"ל, הספר המתכלל,

³⁶ דוגמה לכך היא סיפורו של גיורא איילנד: "למרות העבודה השוטפת המטורפת של רח"ט מבצעים, התעקשתי ללמוד ביסודיות את הנושאים שעלולים לקבוע ברגעי אמת את איכות ההחלטות. הנושא הראשון שהיה חשוב לי להתעמק בו היה מהלכי מלחמת יום הכיפורים. לשם כך זימנתי את ההיסטוריון ד"ר שמעון גולן, שחקר את המלחמה, לתת לי שיעורים פרטיים. לדעת את הפרטים היה חשוב פחות מאשר להבין את השגיאות שנבעו מתהליכים שונים. המסקנה העצובה שלי היתה שבקרב או במלחמה עלולים לקרות דברים רעים, שיכולים לנבוע משלוש סיבות שונות. [בהמשך מפורטות הסיבות] (גיורא איילנד, **לא נרדם בלילות**, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 2018, עמ' 188).

המחקר על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון, והמחקר על מעורבות ארצות הברית במלחמה. המחקר האחרון היה לספר הראשון שפורסם, בשנת 1987, לציבור הרחב. בתקופה זו פורסמו כמה מאמרים בחוברות 'מערכות', ועוד מאמרים הוסיפו להתפרסם במהלך כל חמישים השנים. במלאת שלושים שנה למלחמה פורסם הספר "היום תפרוץ מלחמה", ובו מאמרים על אודותיה. גל הפרסומים הבא היה במלאת ארבעים שנה למלחמה; אז פורסמו לקהל הרחב הספר המתכלל, הספר על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון, הספר על חטיבה 7 והספר על המערכה בחרמון. בהמשך פורסמו ספרים על פיקוד הדרום. במלאת יובל למלחמה פורסמו עוד כמה ספרים, גיליון של כתב העת של המחלקה **יסודות** יוחד למאמרים על אודות המלחמה ופורסם אטלס מקיף על המבצעים והמערכות במהלכה.

ספרו של שמעון גולן, המחקר המקיף והמתועד ביותר על מלחמת יום הכיפורים, התפרסם ב-2013, במלאת 40 שנה למלחמה (צילום: ניקיטה רייר; באדיבות מחלקת היסטוריה בצה"ל).

הסקירה דלעיל מעלה כמה שאלות, ובהן מדוע לא נחקרו נושאים שונים? מדוע נדרש זמן כה רב עד לצאתם לאור של המחקרים העיקריים? האם היו הטיית אישיות או השפעות של גורמים מעל למחלקה או מחוצה לה על התכנים?

להשוואה אפשר להביא את מחקר המחלקה על מלחמת ששת הימים. כרכי המחקר הפנימי, המסווג, של מלחמה זו הודפסו כחמש-שש שנים אחרי סיומה. הם כללו מחקרים על האויב ועל המעצמות, על הפיקוד העליון, על שלושת הפיקודים המרחביים ועל חיל הים. מחקרים אלה התבססו על מחקרים מפורטים יותר ובכלל זה מחקרים על מבצעים שונים. בקיץ 1973, כלומר כשש שנים אחרי המלחמה, החלה המחלקה לתכנן את הפיכתם לספרים גלויים, אלא שמלחמת יום הכיפורים קטעה את התהליך: הספר הגלוי על הפיקוד העליון יצא לציבור הרחב רק ארבעים שנה אחרי המלחמה, והספרים על החזיתות – רק במלאת לה יובל. נראה שדוגמה זו, של ספרים פנים-צה"ליים, עמדה לנגד עיני ראש המחלקה בצלאל אמיר, כאשר התווה את תוכנית המחקר של מלחמת יום הכיפורים. אלא שהתוכנית, שלפיה היו אמורים להיכתב מחקרים על האויב ועל המעצמות, על הפיקוד העליון, על פיקוד הצפון, על פיקוד הדרום, על חיל האוויר ועל חיל הים, הוצאה לפועל רק בחלקה. המחקרים על חילות האוויר והים היו אמורים להיכתב ביחידות ההיסטוריה שלהם. המחקרים על האויב, על המעצמות ועל פיקוד הצפון לא נכתבו כלל, ועל פיקוד הדרום נכתב חלק גדול ממחקר כולל רק כעבור כשלושה עשורים. נראה שהדבר נובע מחוסר פיקוח הדוק של ראשי המחלקה הבאים ומהעובדה שהצוותים של חקר הפיקודים לא התאימו לתפקידיהם.

הגרסה הראשונה של המחקר על תולדות המלחמה, ובכלל זה אטלס על המלחמה, הודפסה בשנת 1978, גרסה שנייה – בשנת 1992. הפיכתו לספר לציבור הרחב התעכבה שנים רבות, בין היתר, בשל התנגדותם של גורמים שונים לפרסומו. בשנת 2003 הורה הרמטכ"ל משה יעלון לפרסמו. התהליך הסופי ארך כעשור, והוא פורסם בשנת 2013 – במלאת ארבעים שנה למלחמה. יש לציין כי לא פורסם ספר כזה על מלחמת ששת הימים.

הגרסה הסופית של כרכי המחקר הפנימי-המסווג על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון הושלמה בשנות השמונים, כלומר כ־15 שנים אחרי המלחמה. יש לזכור כי המקורות העיקריים הגיעו למחלקה רק באמצע שנת 1975, וההשלמות – באמצע שנת 1978. יתרה מזו המחקר נכתב כאמור פרקים-פרקים (בסך הכול 11 פרקים), ובסיום כתיבת הטייטה של כל פרק הוא הופץ

למעירים. תהליך ההערות של כל פרק ארך כמה חודשים. אשר להפצת המחקר לציבור הרחב: שלושים שנה אחרי המלחמה, בסוף שנת 2003, התיר כאמור הרמטכ"ל דאז, רא"ל משה יעלון, לפרסמו כמחקר בלתי מסווג. העמדתו לביקורות מחב"ם, הצנזורה וועדת השרים לפרסום ספרים יצרה עיכוב של כשנתיים. לכך התווספו בעיות טכניות ובתוך זה עריכה לשונית ממושכת. הצטברותם של כל אלה הביאה לכך שהספר פורסם רק במלאת ארבעים שנה למלחמה. עם זאת יש לזכור כי כרכי המחקר על מלחמת ששת הימים הופצו לציבור הרחב רק במלאת יובל שנים למלחמה.

אשר להטיות במחקר: בסקירה תוארו ניסיונות להשפיע על תוכני המחקר. לזכותם של הממונים על המחלקה – ראשיה והממונים עליהם – אפשר לומר כי הערותיהם של אלה שניסו להשפיע נבדקו היטב, והממונים גיבו את הכותבים כאשר נוכחו לדעת שקביעותיהם נכונות. הניסיונות למנוע את הפצת המחקרים לא עלו יפה, אך הם גרמו לעיכוב ממושך.

בשנים האחרונות מתבססת המחלקה על חוקרים מיומנים, רובם בעלי תואר דוקטור, המשרתים במחלקה עצמה. יתרון זה יכול לפתור את הבעיה שהייתה בשנים הראשונות לאחר מלחמת יום הכיפורים – שרק חלק מהמחקרים המתוכננים הושלמו. משך הזמן של חלק מאותם מחקרים התארך, לעיתים בשל הזמן הרב שעבר עד להשלמת הגעתם של המסמכים ששימשו בסיס למחקר, לעיתים בשל משך הזמן הארוך של קבלת ההערות לפרקי המחקר ולעיתים בשל משכי הזמן של קבלת הערותיהם של מחב"ם, של הצנזורה ושל ועדת השרים לפרסום ספרים. נראה שבעיות אלה ייוותרו לגבי חלק מהמחקרים. משך הזמן מעת התחוללותן של המלחמות הבאות עד לפרסום מחקרים על אודותיהן הלך והתקצר. כך למשל המחקר על קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת לבנון השנייה יצא לאור בגרסה לציבור הרחב בשנת 2022, כלומר 16 שנה אחרי המלחמה במקום פרק הזמן של 40 שנה שהיה נחלת המחקר המקביל על מלחמת יום הכיפורים. הספרים והמאמרים של חוקרי המחלקה שהתפרסמו בכתבי עת שונים, חושפים היבטים שונים של המלחמה, והמתעניינים בה יוכלו למצוא מענה בתחומים רבים.

נספח א' ספרים לקהל הרחב

הספרים שפרסמה המחלקה להיסטוריה לקהל הרחב והמאמרים המצוינים בנספח, הם למעשה ההיסטוריה הרשמית מטעם צה"ל של מלחמת יום הכיפורים:

- אורן, אלחנן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון, 2013.
- אזוב, עמירם, **בלימה – הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים**, 6–7 באוקטובר 1973, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון ומושב בן-שמן: מודן, 2023.
- אזוב, עמירם, **מגננה – הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים**, 9–14 באוקטובר 1973, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון ומושב בן-שמן: מודן, 2023.
- גבעתי, משה, **המערכה בחרמון – הקרבות ברכסי החרמון במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: מערכות ובן-שמן: מודן, 2015.
- גולן, ארנון, **אבירי לב – הקמת מערך הצליחה ופעילותו במלחמת יום הכיפורים**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023.
- גולן, שמעון, **מלחמה ביום הכיפורים – קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: מערכות ומושב בן-שמן: מודן, 2013.
- מגידו, עודד, **חזרנו לעצמנו – קרבות השריון בשריון בחזית הדרום ב־14 באוקטובר 1973**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023.
- סהר, אילן, **עד קצה היכולת – חטיבה 7 במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: מערכות ומושב בן-שמן: מודן, 2013.
- קורדובה, ישי, **מדיניות ארצות־הברית כלפי ישראל במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: מערכות, 1987.

נספח ב'

מאמרים שנכתבו על ידי חוקרי המחלקה והתפרסמו בכתבי עת

במרוצת השנים פרסמו חוקרי המחלקה מאמרים שונים בכתבי עת. מאמריו של שמעון גולן התבססו על הספר **מלחמה ביום הכיפורים** והמאמרים האחרים – על מחקרים שנערכו במחלקה:

- סא"ל אבי שי [יונה בנדמן], "ראיית מלחמת יום הכיפורים בעיני המצרים", בתוך: **מערכות** 245.
- סא"ל אבי שי [יונה בנדמן], "חיל המשלוח העיראקי במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 258.
- סא"ל אבי שי [יונה בנדמן], "מצרים לקראת מלחמת יום הכיפורים – מטרות המלחמה ותוכנית המתקפה", **מערכות** 250.
- אל"ם (במיל') ד"ר זאב איתן, "הקרב על האגמים המרים", **מערכות** 247.
- אל"ם (במיל') ד"ר זאב איתן, "שובך יונים – תכנון וביצוע במבחן האש", **מערכות** 276–277.
- אל"ם זאב [איתן], "ה-8 באוקטובר – המערכת כולה חרקה", **מערכות** 268.
- יונה בנדמן, "ארמיה 3 חוצה את תעלת סואץ", **מערכות** 296.
- סא"ל שמעון גולן, "12 באוקטובר 1973 – עמדות הצבא והדרג המדיני לגבי הפסקת האש וצליחת תעלת סואץ", **מערכות** 327.
- סא"ל שמעון גולן, "צבא כמכשיר במדיניות חוץ: מצרים במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 338.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "המכה האווירית המקדימה במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 373.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "מלחמת יום הכיפורים: הוויכוח על צליחת התעלה ב-12 באוקטובר 1973", יהודית רייפן-רונן, אברהם זהר (עורכים), **יחסי מדינה-צבא בישראל 1948–1974 – יום עיון**, ספרא וסייפא, 2002.

- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "היחסים בין הדרג הצבאי לדרג המדיני בישראל במלחמת יום הכיפורים", נעמה שפי (עורכת), **זמנים – רבעון להיסטוריה**, גיליון 84, סתיו 2003, בית הספר להיסטוריה של אוניברסיטת תל אביב וכנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "בצל ההפתעה – השפעת ההפתעה והצורך להגיב על יוזמת האויב על החלטות הפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים", **מערכות**, 403–404.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "מלחמת יום הכיפורים", צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השלישי – תשכ"ח–תשל"ח**, יד בן צבי, 2008.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "ההתרעה ערב מלחמת יום הכיפורים – הערכת אמ"ן והבסיס להחלטות הקברניטים", **ביטאון מל"ם** 67, אוקטובר 2013.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "תיעוד בעל-פה כמקור מחקרי למלחמת יום הכיפורים", בתוך: אתר האינטרנט של **מכון גולדה מאיר**.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "הסקאד שהרתיע את ישראל", **מערכות** 457.
- אל"ם (במיל') ד"ר שמעון גולן, "האלוף שרון מול מפקדיו במלחמת יום הכיפורים: חילוקי דעות מקצועיים? או שמא חיכוכים אישיים?", **אתר המחלקה להיסטוריה באתר צה"ל**.
- סא"ל דוד ענבר, "הקרב על מתחם 'אורחה'", **מערכות** 253.
- סא"ל דוד ענבר, "צבא ירדן במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 266.
- אלון קדיש, "מארב הקומנדו המצרי בין רומני לבלוזה, 7 באוקטובר 1973".
- ישי קורדובה, אבי שי [יונה בנדמן], "האיום הגרעיני הסובייטי בשלהי מלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 266.
- ישי קורדובה, אבי שי [יונה בנדמן], "המאמץ האמריקני להפסקת אש בשבוע הראשון למלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 289.
- ישי קורדובה, אבי שי [יונה בנדמן], "הרקע המדיני לרכבת האווירית האמריקנית במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 256.

- ישי קורדובה, "מהלכים אמריקניים במלחמת יום הכיפורים", **מערכות**, 261-262.
- ישי קורדובה, "עמדת ארצות-הברית בסוגיית המכה המקדימה", **מערכות**, 276.
- רחל רוז'נסקי, מעוז המזח במלחמת יום הכיפורים, **מערכות** 259.
- Shimon Golan, "The Yom Kippur war", in: Mordechai Bar-On (ed.), **A Never-Ending conflict – A Guide to Israeli Military History**, Prager; London, 2004.

נספח ג'

מאמרי הספר "מלחמה היום"

בשנת 2003, במלאת 30 שנה למלחמה, יזם רמ"ח ההיסטוריה שאול שי את כתיבתו ואת הוצאתו לאור של הספר **מלחמה היום**,³⁷ ואלה מאמריו על המלחמה:

- יוסי קטריבס, "תפישת הביטחון של ישראל בעיני מדינות ערב".
- יצחק גרינברג, "התפתחות תקציב הביטחון והרכש בשנים 1967–1973".
- ארז וינר, "הגיבוש והשוני בתורת הלחימה של צה"ל ערב מלחמת יום הכיפורים".
- שמעון גולן, "מטרות המלחמה".
- שאול שי, "כוחות המשלוח הערביים במלחמת יום הכיפורים".
- יגאל שפי, "ההונאה המצרית במלחמת יום הכיפורים".
- עוזי בן-שלום והנרייט קונס-פונטה, "'שחפים בסערה' – פעילות היחידה לפסיכולוגיה צבאית במלחמת יום הכיפורים".
- עמירם אזוב, "'עצה מיניסטרילית' – פיקוד הדרום במלחמת יום הכיפורים, 7 באוקטובר, מבלימה למתקפת נגד".
- גדי אבני, "כיתור הארמיה השלישית האמנם מהלך מתוכנן?".

37 חגי גולן ושאל שי (עורכים), **"מלחמה היום" – חקרי מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: שרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2003.

- שאול שי, "המחלוקת על מטרות המלחמה של צבא מצרים במלחמת יום הכיפורים".
- דני אשר, "התוכנית הסורית למלחמת יום הכיפורים ומהלכי המלחמה".
- יהודה וגמן, "כאוס בנפח".
- שמואל גורדון, "חיל האוויר – לקחים לעתיד ממלחמה בעבר".
- רמי לונץ, "מלחמת יום הכיפורים בזירה הימית".

נספח ד'

מאמרים באסופות "יסודות"³⁸

- אלון קדיש, "מארב הקומנדו המצרי בין רומני לבלוזה, 7 באוקטובר 1973".
- מאיר פינקל, "פיתוח המענה לטילי הקרקע-אוויר ולתקיפת שדות תעופה ממלחמת ההתשה למלחמת יום הכיפורים, 1970 – 1973".
- בעז זלמנוביץ, "סקירת מלחמת יום הכיפורים".
- יואב גלבר, "ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים".
- אורי בר-יוסף, "דוד אלעזר כמצביא המלחמה".
- יניב פרידמן, "המערכה המדינית-צבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה, דצמבר 1973 – יוני 1974".
- חגי צורף, "גולדה מאיר נגד קיסינג'ר – המאבק על קווי הפסקת האש בחזית המצרית".
- יאיר אבן, "מלחמה או שלום: השיחות החשאיות בין ירושלים למוסקבה לפני מלחמת יום הכיפורים".
- יצחק גרינברג, "הסד"כ העיקרי בתוכניות הרב-שנתיות בצה"ל ממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים: בין תכנון ליישום".
- סם ברונפלד, "חיל הים במלחמת יום הכיפורים – לא הופתע והפתיע".

³⁸ "יסודות" הוא כתב העת של המחלקה להיסטוריה. שני המאמרים הראשונים פורסמו בגיליון 3 בשנת 2022 והשאר – בגיליון 5 בשנת 2023, שהוקדש למלחמת יום הכיפורים.

- רן שמאי, "התשה בצפון: מלחמת ההתשה מול סוריה בין הפסקת האש לבין הפרדת הכוחות, 1973 – 1974".
- אייל ברלוביץ', "אוגדה 210 במלחמת יום הכיפורים".
- בני מיכלסון, "אוגדה 146 בהתקפת-הנגד בחזית הגולן".
- עמרי אדומי, "'הנה באה הרכבת': שיקולים ואילוצים בביצוע הרכבת האווירית האמריקאית במלחמת יום הכיפורים".
- אלון קדיש, "יחידת אמל"ח מיוחד: גדוד 88 – 'דב לבן' 1969 – 1974".
- בני ארבל, "'בנדיגו': שילוב ארטיליה במענה לאיום טילי קרקע-אוויר בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים".
- אפרים לפיד ורון גביאן, "הדוברות הצבאית במלחמת יום הכיפורים".
- אמציה ברעם, "עיראק במלחמת יום הכיפורים: הזווית המדינית-אסטרטגית".
- אייל זיסר, "סוריה – ארוכה הדרך לגולן".
- דני אשר, "לאן התכוונו המצרים להגיע?".
- פנינה שוקר, "'כמו למצוא מחט בערמת שחת': המאמצים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים".
- אורי שקד, "עבודת ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים".
- מוטי גלוסקה, "על סמכות, אחריות, מרות וכפיפות – בעקבות דו"ח ועדת אגרנט".
- שלמה גזית, "תעודה היסטורית: סיור עם שר הביטחון בחזית סיני – 21 באוקטובר 1973".